

Kulturresevatet
Gamla Pershyttans
bergsmansby

Länsstyrelsen
Örebro län

Publ. nr. 2005:24

KULTURRESERVATET Gamla Pershyttans bergsmansby

PERSHYTTAN

© Länsstyrelsen i Örebro län 2005
Text och grafisk form: Elisabeth Karlsson
och Margareta Hildebrandt
Foto: Per Torgén/Örebro läns museum sidorna 11
och 12 (tv), Örebro läns museums bildarkiv
sidan 10, övriga fotografier Länsstyrelsen
Illustrationer: Margareta Hildebrandt
Tryck: Lenanders Grafiska AB 2005

Kulturreseptat Gamla Pershyttan

Gamla Pershyttan är en välbevarad bergsmansby som präglats av gruvdrift och järnframställning från 1300-talet fram till modern tid. I december 2004 beslutade Länsstyrelsen att göra ett kulturreseptat av Gamla Pershyttans bergsmansby. Det är Örebro läns första kulturreseptat.

Pershyttan är ett unikt minnesmärke från Bergslagens storhetstid. Här kan man fortfarande se och förstå sambandet mellan naturtillgångar – malm, skog, rinnande vatten – och framställning av järn i hyttan. Ingen annan bergsmansby är så välbevarad. Här finns hytta, hyttby, gruvområde med gruvor, industri-lämningar, transportsystem, vattensystem, enskilda byggnader och miljöer. Alla dessa delar berättar tillsammans med det omgivande landskapet om hur hytt- och gruvdrift påverkat landskapet från medeltiden fram till mitten av 1900-talet. Här kan delar av det svenska bergsbrukets utveckling följas men också människors livsvillkor i en gruv- och hyttby.

Viktigt att tänka på:

• *Du får inte plocka de blågröna slaggstenarna, de är en del av en forn-lämning.*

• *De flesta gårdarna är privatbostäder – visa hänsyn!*

Kulturreseptat

När miljöbalken trädde i kraft 1999 fick vi ett nytt skydds-instrument, som gör det möjligt att skydda värdefulla kultur-präglade landskap. Kulturreseptaten ska bidra till att det i framtiden finns möjlighet att förstå och uppfatta hur det moderna samhället har vuxit fram och hur tidigare generatio-ner utnyttjat landskapet. De ska hjälpa till att fördjupa och förklara en del av Sveriges historia.

Copyright Lantmäteriet 2004. Ur GSD-Fastighetskartan ärende 106-2004/188 T

Kulturreseptatet omfattar 128 ha. På sikt kommer ett sextiotal industribyggnader att rustas. Gamla stengrunder ska hållas fria från sly och landskapet ska bli öppnare. För allt detta finns en skötselplan. Det mesta av bebyggelsen inom reservatet består av privatägda villor som inte omfattas av skötselplanen.

Resterna av ett våndbrott, platsen där stånggången ändrade riktning.

Människor nyttjar och påverkar naturen. Landskapet förändras ständigt.

T v stengrunden till en riven smedja. T h delar av hyttans slagghögar.

Spåren i landskapet

Kulturreseptat Gamla Pershyttan speglar bergsbruket under 700 år i en by i Bergslagen. Ett bergsbruk som under lång tid hade stor betydelse för Sveriges ekonomi. Gruvorna i Pershyttan bär spår av olika brytningstekniker från skilda århundraden. Industrilämningarna beskriver olika verksamheter som bedrivits i Pershyttan. Bebyggelsen visar hur byn har utvecklats från en bergsmansby till ett ”bolagssamhälle” och slutligen till ett samhälle där man bor i privatägda småhus och arbetar någon annanstans.

Varphögar, slagghögar, kolbottnar, torplämningar och gamla igenväxta hagar och trädgårdar berättar sin del av historien.

I bergsmännens ekonomi kompletterade jordbruk och bergsbruk varandra. Men det var bergsbrukets behov som bestämde hur marken användes. Bergsbruket behövde många dragdjur. Därför har en stor del av marken i Pershyttan använts till bete.

Landskapet i kulturreseptat ska spegla människors aktiviteter i gången tid, men det ska också finnas plats för framtiden.

1	<i>Hytan</i>	9	<i>Gruvhål (de äldsta 700 år gamla)</i>
2	<i>Vattenhjul och stånggång</i>	10	<i>Restaurangvagnen</i>
3	<i>Smygarebäckens vatten</i>	11	<i>Lockgruvan</i>
4	<i>Bergsmännens gårdar (från 1700-1800-talen)</i>	12	<i>Utmålsstenen</i>
5	<i>Gråbergstippen (varphög)</i>	13	<i>Gamla skolhuset (skola 1849-1966)</i>
6	<i>Åkergruvans lave (från 1917)</i>	14	<i>Folkets hus (från 1931)</i>
7	<i>Storgruvans lave (i drift fram till 1967)</i>	15	<i>Bostäder för gruvbolagets anställda (från början av 1900-talet)</i>
8	<i>Gruvarbetartorpet vid Storgruvan</i>		

Året i bergsmansbyn

Vinter

Vintern var transporterernas tid. Malm och kol kördes med släde på snön och över sjöarnas isar. Hyttan förbereddes för blåsnung. I turordning använde bergsmännen hyttan under vintern och våren.

December

Vår

Våren var jordbrukets tid. Nu var det dags att plöja och så. Djuren släpptes ut på bete och gårdesgårdarna lagades. Under våren blåstes hyttan ner för året och då firade man med mat, dryck, lek och dans. I skogen fälldes kolved inför höstens kolmilor.

*"Dess egna barn, till och med hustrun
på de flesta ställen,
göra vid bergsbruket tjänst."*

Ur: Nora Bergslag vid 1784 års slut. Erik Bergenskjöld.

April

Maj

Sommar

Sommaren var gruvarbetets tid. Det hårda arbetet i gruvorna sköttes av bergsmännen själva. I äldre tid hjälpte hela hushållet till. Senare togs säsongsarbetare in. I augusti var det dags för slåtter och lövtäkt.

Höst

Hösten var kolmilornas tid. Kolet måste bli färdigt innan hyttan tändes. Hösten var även skördetid, då all säd skulle slås, torkas och tröskas.

”Om sommaren gå son och dotter om varannan i gruvorna, och om vintern gör de tjänst vid blåsningsen, då hustrun är med och bokar malmen på masugnen, som ock vid utförseln av järnet till staden, och härifrån kommer att bergsmannen icke hinner med arbeta i gruvorna över vintern, om det ock för snö och is kunde låta sig göra.”

Ur: Nora Bergslag vid 1784 års slut. Erik Bergenskjöld.

September

Augusti

Juli

Hyttan och kollhusen omkring 1900.

”En till sin anläggning urgammal masugn, belägen ungefär en halv mil ifrån Nora stad.”

Ur: Nora Bergslag vid 1784 års slut.
Erik Bergenskjöld.

Pershyttans hytta

Sveriges välstånd grundlades med hjälp av järn från Bergslagen. Vid mitten av 1700-talet stod Sverige för en fjärdedel av hela Europas järnproduktion. Järn som kom från hundratals små hyttor i Bergslagen.

I Pershyttan har järn framställts sedan medeltiden. Troligen har hyttan hela tiden legat på samma ställe vid Smygarebäcken. Den fick sin nuvarande utformning 1856 och inrymmer bland annat rostugn och träkolsbaserad masugn. Idag står hyttan där precis som den lämnades efter sista blåsningen 1953, komplett med utrustning och allt. På hyttbacken har också ett av de stora kollhusen fått stå kvar.

Hyttan ägdes gemensamt av hyttlagets medlemmar och det var dessa som utgjorde bergsmansbyn. I början av 1600-talet fanns fyra delägare. När bergsmansbyn nådde sin höjdpunkt, en bit in på 1800-talet, hade hyttan 17 intressenter. Men då var även bergsmän från andra byar delägare.

Bolagstiden

Bergsmanspoken tog slut 1860. Då omvandlades Pershyttan till bolag. Kil och Ramshytte Bruksägare drev hyttan 1887-1907. I några år ägdes företaget av brukspatron Lars Larsson i Bredsjö. 1910 bildades AB Pershyttan som 1918 övertogs av Johnson-koncernen och Avesta Jernverks AB. Framställningen av järn upphörde 1953. Hyttan och de flesta industrianläggningarna övertogs 1986 av stiftelsen Nora Järnvägsmuseum och veteranjärnväg.

I masugnens övre del, kransen, hällde man ner krossad malm, kalk och kol. Det flytande järnet tappades ut i botten av masugnen. Det rann via en svängränna, järngatan, ner i lersmetade tackjärnsformar eller galtsängar.

Vattnets betydelse

Det var bäcken som bestämde var hyttan skulle byggas. Det rinnande vattnet utnyttjades hela vägen. Våldiga vattenhjul snurrade och drev blåsbälgar i hyttan och stånggångar, som pumpade gruvhålen torra från grundvatten. Kvarn och såg fick också sin kraft från bäcken. Vattenflödet tämjdes och reglerades med hjälp av dammar och kanaler. På 1900-talet leddes vatten i en tub till ett kraftverk som alstrade elektricitet.

En del av alla dessa anläggningar kan vi se idag, t.ex. delar av vattentuben, ett par hjulhus med stora vattenhjul och en bit av en stånggång. Av andra konstruktioner finns bara grunderna kvar. Men överallt finns spåren efter många hundra års verksamhet och utveckling.

Kring Smygarebäcken ligger byggnaderna tätt. T v skymtar hyttan och Domargården. T h kvarnen med rester av sågen i förgrunden.

Lockgruvan är tillgänglig för besökare.

Gruvorna

Gruvorna i Pershyttan tillhör de äldsta i Bergslagen. Under medeltiden utvecklades masugnstekniken. Det var då som brytningen av bergmalm satte igång. Från början var det bergsmännen själva och deras hushåll som svarade för brytningen. Metoden man då använde kallades tillmakning. Det innebar att man hettade upp berget med hjälp av stora eldar. När berget sedan svalnade sprack det.

För länge sedan var gruvfältet indelat i åtta gruvlag. Vid mitten av 1800-talet slogs de ihop till tre, norra fältet vid Storgruvan, Lockgruvefältet i mitten och södra fältet kring Åkergruvan. År 1867 slogs alla gruvorna ihop till Pershytte Grufvebolag. Detta bolag ägdes från 1918 av Avesta Jernverks AB. Gruvbrytningen pågick till år 1966 i Åkergruvan och till 1967 i Storgruvan. Båda lavarna står fortfarande kvar över gruvhålen.

Åkergruvans lave

Bebyggelsen

Byn växte upp runt hyttan och nedströms längs bäcken. Närmast hyttan bodde bergsmännen. Deras herrgårdslika gårdar från 1700- och 1800-talen skvallrar om rikedom och status. De krönta skorstenarna var bergsmännens igenkänningstecken.

Gruvarbetarna och kolarna bodde i små torp i byns ytterkanter. De flesta torpen övergavs för länge sedan, men några av stugorna finns ännu kvar.

Längre ner vid bäcken finns 1800- och 1900-talsbebyggelse. Här samsas små jordbruksfastigheter med arbetarbostäder uppförda av gruvbolaget. Några radhus från 50-talet är de sista "bolagshusen". Då var det fortfarande liv och rörelse i byn, med barn i skolan och möten och dans i Folkets Hus.

Domargården tv, radhus från 1950-talet övre t h samt hjulhuset nedre t h.

Copyright Lantmateriet 2004. Ur GSD-Översiktskartan ärende 106-2004/188 T

Länsstyrelsen
Örebro län

Örebro läns museum